

KONTRAKT TO‘LOVLARIGA TAYANUVCHI OLIY TA‘LIM MUASSASALARIDA MAJBURIY KAPITAL ZAXIRA TALABLARI VA MOLIVAVIY BARQARORLIK: RIVOJLANAYOTGAN BOZORLAR TAHLILI

Bozorov Alisher

International Digital University

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20379641>

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy oliy ta‘lim muassasalari soni tez o‘shib bormoqda. Biroq ular rivojlangan tizimlardan farqli ravishda endowment, tadqiqot granti yoki davlat subsidiyalariga ega emas — daromadlarining 85–95% ini talabalar to‘lovlari tashkil etadi. Bu holat strukturaviy moliyaviy mo‘rtlikni keltirib chiqaradi:

- ta‘lim to‘lovlari semestr boshida to‘planadi, xarajatlar esa yil bo‘yi davom etadi — mavsumiy pul oqimi uzilishlari yuzaga keladi;
- 10–15% talabalar kamayishi ham moliyaviy tanglikka olib kelishi mumkin;
- ish haqi va ijara xarajatlari qattiq tuzilmali — qisqa muddatda qisqartirish imkoni cheklangan;
- tuzilmaviy likvidlik zaxirasi yo‘qligi sababli vaqtinchalik uzilishlar ish haqi kechiktirilishi, qarz to‘planishi va muassasa yopilishiga aylanishi mumkin.

O‘zbekistonda ham 100 dan ortiq xususiy OTM yuqoridagi strukturaviy muammolardan xoli emas. Moliyaviy chidamlilikni ta‘minlash uchun tartibga solish darajasida majburiy kapital zaxira mexanizmini joriy etish zaruriyati ilmiy asoslanishni talab etadi.

Adabiyot tahlili uchta o‘zaro bog‘liq risk sohasini ajratib ko‘rsatadi (Johnstone, 2004; Altbach, 2016; OECD, 2020):

- **Likvidlik xatari** — qisqa muddatli majburiyatlarni pul oqimi nomutanosibliyi sababli qopa olmaslik.
- **Daromad konsentratsiyasi xatari** — ta‘lim to‘lovlariga haddan ortiq tayanish.
- **Operatsion qattqlik** — yuqori doimiy xarajatlar qisqa muddatda moslashish imkonini cheklaydi.

Bank sektorida **Basel III** standartlari asosida kapital etarliligi talablari (CAR – Capital Adequacy Ratio) keng qo‘llaniladi. Ushbu standartlarning asosiy mantiqi – moliyaviy muassasa o‘z aktivlarining bir qismini yuqori likvidli va past riskli aktivlarda saqlashi shart. Oliy ta‘lim muassasalarida bunday mexanizmning yo‘qligi ularni banklardan ko‘ra ko‘proq moliyaviy shoklarga himoyasiz qiladi.

Prudensial tartibga solishning uchta asosiy tamoyili (Goodhart, 1988; Llewellyn, 1999):

1. **Kapital yetarliligi** – muassasa o‘z majburiyatlarini qoplash uchun yetarli “yostiq” ga ega bo‘lishi kerak.
2. **Likvidlik yetarliligi** – qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash uchun yetarli naqd pul yoki tez sotiladigan aktivlar.
3. **Stressga chidamlilik** – noqulay ssenariylarda (masalan, 20% talabalar kamayishi) ham faoliyatni davom ettira olish qobiliyati.

Taklif etilayotgan \$350 000 zaxira mexanizmi aynan shu uch tamoyilni oliy ta‘lim kontekstiga moslashtiradi:

- **Kapital yetarliligi:** \$350 000 zaxira yillik operatsion xarajatlarning 20–25% ini tashkil etadi (ROR = 20–25%).

- **Likvidlik yetarliligi:** 3–6 oylik ish haqi majburiyatlarini qoplash imkonini beradi ($LCR \geq 3$ oy).
- **Stressga chidamlilik:** 10–20% talabalar kamayishi ssenariyida likvidlik stressini 30–45% kamaytiradi.

Jahon banki (2017) va Yevropa universitetlari assotsiatsiyasi (2019) fikricha, tuzilmaviy zaxira fondlarisiz muassasalar iqtisodiy inqiroz, demografik o'zgarish yoki tartibga solish islohot sharoitida operatsion uzluksizlikni saqlay olmaydi. Bank va sug'urta sohalarida kapital etarliligi standartlari keng qo'llaniladi; oliy ta'lim sohasida esa bunday minimal zaxira talabi noyob yondashuv bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotda aralash uslubiy yondashuv qo'llanildi: miqdoriy moliyaviy modellashtirish, ssenariy asosidagi stress-test va qiyosiy institutsional tahlil. 120 ta xususiy OTM bo'yicha 2018–2024 yillar panel simulyatsion ma'lumotlari tahlil qilindi.

Ikki depozit konfiguratsiyasi modellandi:

- **Ssenariy A — Xorijiy valyuta depoziti:** 350 000 dollar, foiz stavkasi 5–6%, yillik daromad 17 500–21 000 dollar. Kapital saqlab qolish va kurs barqarorligi ustuvor.
- **Ssenariy B — Milliy valyuta depoziti:** 4,375 mlrd. so'm ekvivalenti, foiz stavkasi 18–19%, yillik daromad 787–831 mln. so'm ($\approx 63\,000$ – $80\,000$ dollar). Nominal daromad yuqori, lekin inflyatsiya va kurs xatarlari mavjud.

Baholash ko'rsatkichlari:

- **Zaxira-xarajat nisbati (ROR) =** Zaxira miqdori / Yillik operatsion xarajatlar. Maqbul chegarasi: 20–25%.
- **Likvidlik qoplash koeffitsienti (LCR) =** Likvid aktivlar / Oylik doimiy majburiyatlar. Barqaror: $LCR \geq 3$ oy; O'rtacha zaif: 1–2 oy; Yuqori xatar: < 1 oy.

Stress-test ssenariylari:

- 10% talabalar kamayishi — raqobat yoki demografik omillar sababli o'rtacha qisqarish;
- 20% talabalar kamayishi — makroiqtisodiy yoki tartibga solish zarbalari;
- bir semestrlik to'lov kechikishi — xarajatlar o'zgaragan holda vaqtinchalik pul oqimi uzilishi.

Qo'shimcha robustness testlari: foiz stavkasi o'zgaruvchanligi ($\pm 2\%$), kurs tebranishlari ($\pm 10\%$), inflyatsiyaga moslashtirilgan real daromad va talabalar soni elastikligi variatsiyalari.

Likvidlikni barqarorlashtirish. Ish haqi operatsion xarajatlarning 50–65% ini tashkil etadi; o'rtacha oylik ish haqi 50 000–100 000 dollar. 350 000 dollarlik zaxira taxminan 3–6 oylik ish haqi majburiyatlarini qoplashga yetarli. Zaxirasiz muassasalar bir semestr to'lov kechikishi ssenariyida 1–2 oy ichida pul oqimi tanqisligiga duch keladi; zaxirali muassasalar ish haqini uzluksiz to'laydi.

Ekonometrik natijalar:

- Fiksatsiyalangan effektlar modeli: zaxira-xarajat nisbatining 1% oshishi LCR ni 0,52% oshiradi ($p < 0,001$) — statistik jihatdan muhim aloqa.
- Logistik regressiya: zaxira etarliligi ish haqi to'xtatilishi ehtimolini 40–60% ga kamaytiradi ($\beta = -0,41$, $p < 0,01$; OR = 0,66 — 34% past ehtimol).
- Cox xavf modeli: zaxira nisbati 0,25 dan yuqori bo'lgan muassasalarda yopilish xatari 25% past ($p < 0,05$).
- Stress-test: 10–20% talabalar kamayishi ssenariyida qisqa muddatli likvidlik stressini 30–45% ga kamaytirish imkoni aniqlandi.

Tizimiy ta'sir. Majburiy zaxira talablari: etarli kapitalga ega bo'lmagan muassasalarni filtrlaydi; sifatga asoslanmagan narx raqobatini cheklaydi; shoshilinch tartibga solish aralashuviga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi; sektor ishonchliligini oshiradi.

350 000 AQSh dollari miqdoridagi majburiy zaxira depoziti kontrakt to'lovlariga tayanuvchi xususiy OTMlar uchun samarali moliyaviy barqarorlik instrumenti hisoblanadi. U katta endaument tizimlarining o'rnini bosa olmasa-da, rivojlanayotgan bozorlar uchun amalga oshirilishi mumkin bo'lgan minimal kapital etarlligi standarti vazifasini bajaradi.

Mexanizm bir vaqtning o'zida uchta vazifani bajaradi: moliyaviy zarba absorberi (pul oqimi uzilishlarida barqarorlik); talabalarni himoya qilish (muassasa to'satdan yopilishi xatarini kamaytirish); boshqaruv intizomi (mas'uliyatli moliyaviy rejalashtirish va shaffoflikni rag'batlantirish).

Samarali joriy etish uchun quyidagilar zarur:

- litsenziyalash va akkreditatsiya jarayoniga kiritish — zaxira talabini muassasa litsenziyasi va faoliyatini davom ettirishning majburiy sharti qilish;
- muddatidan oldin yechib olishni cheklovchi huquqiy kafolatlar — aniq shartlar va to'ldirish qoidalari bilan;
- talabalar soniga muvofiq zaxira chegaralari — mutanosiblikni ta'minlash;
- muvofiqlikni tekshirish uchun majburiy yillik moliyaviy audit;
- yangi tashkil etilgan muassasalar uchun bosqichli muvofiqlik jadvali.

Zaxira talabi uzoq muddatli diversifikatsiya strategiyasining o'rnini bosmaydi, balki uni to'ldiradi. Sektor kengayish bosqichlarida barqarorlashtiradi; pruden moliyaviy rejalashtirish madaniyatini shakllantirishga zamin yaratadi.

O'zbekiston uchun amaliy imkoniyat: mavjud bank infratuzilmasi orqali amalga oshirish nisbatan qulay; qo'shimcha murakkab aktiv boshqaruvi tizimi talab etilmaydi. Bu mexanizm xususiy OTMlar sektorini barqaror rivojlantirish va talabalar manfaatlarini himoya qilish yo'lidagi davlat siyosatining muhim qismi bo'la oladi.